

MOLIYAVIY NAZORAT FAOLIYATINING HUQUQIY ASOSLARI

Ismoilov Muhammadqodir Ulug‘bek o‘g‘li

Jamoat xavfsizligi universiteti

magistratura tinglovchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada moliyaviy nazorat tizimining huquqiy arxitekturasini, uning davlat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashdagi roli va normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi va boshqa davlatlarning normativ-huquqiy hujjatlari o'rganilib, moliyaviy nazoratning huquqiy maqomini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy nazorat, davlat auditi, Byudjet kodeksi, budjet, nazorat organlari, Lima deklaratsiyasi, audit.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ФИНАНСОВОМУ КОНТРОЛЮ

Аннотация

В данной статье анализируется правовая архитектура системы финансового контроля, ее роль в обеспечении экономической безопасности государства, а также вопросы совершенствования нормативно-правовой базы. В ходе исследования были изучены Бюджетный кодекс Республики Узбекистан и нормативно-правовые акты других стран, а также разработаны предложения по совершенствованию правового статуса финансового контроля.

Ключевые слова: Финансовый контроль, государственный аудит, Бюджетный кодекс, бюджет, органы контроля, Лимская декларация, аудит.

LEGAL BASIS OF FINANCIAL CONTROL ACTIVITIES

Abstract

This article analyzes the legal architecture of the financial control system, its role in ensuring the economic security of the state and the issues of improving the regulatory and legal framework. During the study, the Budget Code of the Republic of Uzbekistan and regulatory and legal acts of other countries were studied, and proposals were developed to improve the legal status of financial control.

Keywords: Financial control, state audit, Budget Code, budget, control bodies, Lima Declaration, audit.

Kirish

Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar sharoitida davlat mablag'laridan oqilona foydalanish, budjet intizomini mustahkamlash va korrupsiyaviy xavf-xatarlarning oldini olish har qanday mamlakat iqtisodiy xavfsizligining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ma'muriy islohotlar va "O'zbekiston – 2030" strategiyasida belgilangan maqsadlar davlat moliyaviy nazorati tizimini tubdan takomillashtirishni, uning huquqiy asoslarini xalqaro andozalarga muvofiqlashtirishni taqozo etmoqda.

Moliyaviy nazorat shunchaki mablag'lar sarfi ustidan o'rnatilgan texnik jarayon emas, balki u davlat boshqaruvining samaradorligini ta'minlovchi va ijtimoiy adolatni qaror toptirishga xizmat qiluvchi huquqiy mexanizmdir. Shu bois, nazorat faoliyatining huquqiy asosi sifatida nafaqat milliy qonunchilik — Konstitutsiya, Budjet va Soliq kodekslari, balki xalqaro miqyosda tan olingan prinsiplar, xususan, Lima deklaratsiyasi normalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda moliyaviy nazorat organlarining protsessual mustaqilligini ta'minlash, "fiskal nazorat"dan "samaradorlik auditi"ga o'tish hamda ilg'or xorijiy davlatlar (masalan, Qozog'iston Respublikasining sohaga oid yaxlit qonunchilik tajribasi) tajribasini milliy amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy va amaliy masala bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolada moliyaviy nazoratning huquqiy arxitekturasini tahlil qilinib, uning normativ-huquqiy bazasini tizimlashtirish va samaradorligini oshirish bo'yicha konseptual yondashuvlar ilgari suriladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida mantiqiy izchillikni ta'minlash maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, hamda huquqiy modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlar sharhi

Moliyaviy nazoratning nazariy asoslari xalqaro miqyosda A. Wildavsky va R. Musgrave olimlar tomonidan fundamental tadqiq etilgan. Davlat auditining mustaqilligi masalasi L. Herbert tomonidan auditning institutsional huquqi sifatida talqin qilingan.

Mahalliy olimlardan professor T.S. Malikov moliyaviy nazoratni iqtisodiy barqarorlikning drayveri sifatida baholasa, A.S. Vahobov o'z ishlarida nazoratning huquqiy mexanizmlarini xaznachilik tizimi bilan bog'liq holda tahlil etgan. Biroq, yangi tahrirdagi Konstitutsiya va ma'muriy islohotlar sharoitida moliyaviy nazorat organlarining protsessual mustaqilligini huquqiy ta'minlash masalasi hali ham kompleks tadqiqotlarni talab etmoqda.

Moliyaviy nazorat — bu davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va jamiyatdagi pul resurslaridan oqilona foydalanish maqsadida yuritiladigan ko'p funksiyali boshqaruv tizimidir. U keng ma'noda: pul mablag'lari fondlarini (budjet, korxona mablag'lari, investitsiyalar) shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishning barcha bosqichlarida qonuniylik, asoslilik, moliyaviy intizom va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashga qaratilgan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar yig'indisini anglatadi.

Moliyaviy nazorat faoliyati — bu vakolatli organlar va subyektlar tomonidan moliya-xo'jalik operatsiyalarining qonuniyligi, maqsadliligi hamda samaradorligini ta'minlashga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar tizimidir. Bu faoliyat shunchaki raqamlarni solishtirish emas, balki butun iqtisodiy tizimning "sog'lomligini" tekshirib turish jarayonidir.

Moliyaviy nazoratning huquqiy asoslari haqida gapirganda, uni shunchaki qoidalar to'plami emas, balki davlatning butun moliyaviy tizimini barqaror ushlab turuvchi qonuniy poydevor deb tushunish lozim. Ushbu asoslarning eng yuqori nuqtasida har qanday demokratik davlatda bo'lgani kabi Konstitutsiya turadi. Aynan Konstitutsiyaviy normalar davlat budjetini shakllantirish, soliqlar joriy etish va davlat mablag'larining sarflanishi

ustidan nazorat oʻrnatish vakolatlarini belgilab beradi. Bu huquqiy zanjirning birinchi va eng muhim halqasidir, chunki barcha quyi instansiyadagi qonunlar aynan mana shu oliy prinsiplarga tayanishi shart.

Davlatning moliyaviy nazorat faoliyati, birinchi navbatda, "Budjet kodeksi" va "Soliq kodeksi" kabi fundamental hujjatlar bilan tartibga solinadi. Budjet kodeksi davlat gʻaznasidagi har bir tiyinning qayerdan kelib, qayerga ketishini nazorat qilish mexanizmlarini huquqiy jihatdan mustahkamlaydi. Bu yerda nazorat qiluvchi organlarning, masalan, Hisob palatasi va boshqa ichki nazorat organlarining huquqiy maqomi, ularning tekshiruv oʻtkazish doirasi va masʼuliyati aniq chizib berilgan. Soliq kodeksi esa tadbirkorlik subyektlari va fuqarolarning davlat oldidagi moliyaviy majburiyatlari qay darajada bajarilayotganini huquqiy nazorat ostiga oladi.

Bundan tashqari, moliyaviy nazoratning huquqiy asoslari tarkibiga "Audit faoliyati toʻgʻrisida"gi va "Buxgalteriya hisobi toʻgʻrisida"gi qonunlarni ham kiritish mumkin. Bu qonunlar nafaqat davlat sektorida, balki xususiy sektorda ham moliyaviy shaffoflikni taʼminlashning huquqiy kafolati hisoblanadi. Ular nazoratni amalga oshiruvchi shaxslar (auditorlar) uchun professional standartlarni belgilaydi va hisobotlarning haqqoniyligini huquqiy talab darajasiga koʻtaradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Budjet kodeksiga muvofiq, Oʻzbekiston Respublikasi Hisob palatasi, Oʻzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi va uning tasarrufidagi vakolatli organlar hamda Oʻzbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining Davlat moliyaviy nazorati inspeksiyasi davlat moliyaviy nazorat organlari hisoblanadi. Ushbu kodeksda moliyaviy nazorat organlarining vakolatlari, majburiyatlari, nazorat oʻtkazish tartibi hamda nazorat obyektining mansabdor shaxslarining huquq va majburiyatlari, shuningdek, moliyaviy nazoratni oʻtkazishdagi cheklovlar keltirilgan.

Xalqaro miqyosda moliyaviy nazoratning "oltin qoidasi" 1977-yilda qabul qilingan **Lima deklaratsiyasi** hisoblanadi. Uning asosiy maqsadi — dunyo boʻylab davlat mablagʻlarini nazorat qiluvchi organlarning mustaqilligini va ish prinsiplarini yagona standartga keltirishdir. Ushbu deklaratsiyaning mazmun-mohiyati shundaki, u har qanday

demokratik jamiyatda davlat pullari ustidan oʻrnatiladigan nazorat mutlaqo mustaqil va shaffof boʻlishi shartligini talab qiladi. Deklaratsiya birinchi navbatda oliy audit organlarining ijro etuvchi hokimiyatdan, yaʼni hukumat va vazirliklardan toʻliq ayro boʻlishi lozimligini, chunki tekshiruvchi oʻzi tekshirayotgan odamiga qaram boʻlsa, adolatli xulosa bera olmasligini uqtiradi. Bu mustaqillik nafaqat tashkiliy, balki moliyaviy jihatdan ham kafolatlangan boʻlishi kerak, yaʼni nazorat organi oʻz budjetiga ega boʻlib, hukumat tomonidan moddiy bosimga uchramasligi shart.

Mazmunan deklaratsiya moliyaviy nazoratni shunchaki xatolarni aniqlash vositasi emas, balki iqtisodiy barqarorlik va samaradorlikni taʼminlovchi mexanizm sifatida taʼriflaydi. Unda nazoratning ikki xil koʻrinishi — qonuniylikni tekshirish va samaradorlikni baholash oʻrtasidagi muvozanat koʻrsatib berilgan. Yaʼni, auditorlar nafaqat pul qonuniy sarflandimi, balki bu xarajat eng kam mablagʻ bilan eng yuqori natijani berdimi degan savolga ham javob izlashlari kerak. Shuningdek, hujjat nazoratning vaqtiga ham urgʻu berib, pul sarflanishidan oldingi dastlabki tahlil va pul sarflab boʻlingandan keyingi yakuniy xulosa bir-birini toʻldirishi lozimligini taʼkidlaydi.

Deklaratsiyaning yana bir muhim qismi shaffoflik va hisobdorlik bilan bogʻliqdir. Unga koʻra, barcha audit natijalari parlamentga va keng jamoatchilikka eʼlon qilinishi shart, chunki xalq oʻz soliqlari qayerga ketayotganini bilishga toʻla huquqlidir. Auditorlar barcha davlat sirlari va hujjatlariga toʻsqinliksiz kira olish vakolatiga ega boʻlishi barobarida, oʻzlarining xolisligi va professionalligi uchun ham ulkan masʼuliyatni zimmlariga oladilar. Qisqacha aytganda, Lima deklaratsiyasi davlat gʻaznasini oʻgʻrilik va isrofgarchilikdan himoya qiluvchi universal qalqon vazifasini oʻtaydi.

Qozogʻiston Respublikasida 2015-yil 12-noyabrda qabul qilingan **“Davlat auditi va moliyaviy nazorat toʻgʻrisida”**gi qonuni moliyaviy nazorat faoliyatining huquqiy asosini tashkil etadi. Ushbu qonunda moliyaviy nazoratning amalga oshirish tartibi, moliyaviy nazorat organlari, taftish oʻtkazish komissiyalarining tuzilishi, vakolatlari, vazifalari toʻliq keltirilgan.

Qonunning asosiy mazmuni shundaki, u nazoratni shunchaki xatoni topib jazolashdan, xatoni oldindan tahlil qilish va uni bartaraf etishga qaratilgan. Bunda moliya

tizimi uchta asosiy yoʻnalish boʻyicha elakdan oʻtkaziladi: birinchidan, pul sarflashda amaldagi barcha qonunlarga rioya qilinganmi; ikkinchisidan, bu sarf-xarajatlari oldindan kutilgan natijani berdimi va nihoyat, ajratilgan mablagʻlar iqtisod qilinib, eng kam xarajat bilan eng koʻp ish bitirildimi?

Ushbu qonun davlatdagi nazorat organlari oʻrtasidagi vazifalarni ham aniq taqsimlab beradi. Masalan, eng yuqori darajadagi organ — Oliy auditorlik palatasi butun mamlakatning iqtisodiy barqarorligini tashqi tomondan kuzatsa, vazirliklar va idoralarning ichki audit xizmatlari oʻz uylarini ichkaridan tartibga soladi. Qonunda "mustaqillik" tushunchasiga juda katta urgʻu berilgan: yaʼni auditor tekshirayotgan odamiga yoki tashkilotiga qaram boʻlmasligi, unga hech kim bosim oʻtkaza olmasligi huquqiy jihatdan mustahkamlab qoʻyilgan.

Shuningdek, qonunning muhim qismi bu "reagirlash" (javob choralari) mexanizmidir. Agar audit davomida biror kamchilik topilsa, qonun nazorat organlariga nafaqat aybdorlarni jazolash, balki oʻsha xatoni tuzatish boʻyicha ijro etilishi majburiy boʻlgan koʻrsatmalar berish huquqini beradi. Agar pul oʻgʻirlangan yoki maqsadsiz sarflangan boʻlsa, uni sud orqali davlatga qaytarish tartiblari ham aynan shu qonun bilan tartibga solinadi. Qizigʻi shundaki, qonun auditorlarning oʻziga ham yuqori talablar qoʻyadi; ular maxsus sertifikatlangan, bilimli va oʻz kasbiy etikasiga ega boʻlishi shart.

Xulosa

Oʻtkazilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, moliyaviy nazorat tizimi davlat boshqaruvining shunchaki texnik vositasi emas, balki iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy adolatni taʼminlovchi fundamental huquqiy institutdir. Lima deklaratsiyasi va rivojlangan davlatlar, xususan, Qozogʻiston tajribasi tahlili shuni tasdiqlaydiki, samarali moliyaviy nazoratning asosi — bu nazorat organlarining real mustaqilligi, faoliyatning shaffofligi va "nazorat" tushunchasidan "audit" tushunchasiga oʻtilishidir.

Oʻzbekiston sharoitida moliyaviy nazoratning huquqiy asoslari bosqichma-bosqich takomillashib borayotgan boʻlsa-da, sohadagi tarqoq qonunchilik va nazorat mexanizmlarining koʻproq jazolashga yoʻnaltirilganligi tizim samaradorligini toʻliq namoyon etishga toʻsqinlik qilmoqda. Zamonaviy sharoitda davlat budjeti mablagʻlarining

nafaqat qonuniy sarflanishi, balki ularning jamiyat uchun qanchalik iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlik berayotganini baholash asosiy vazifaga aylanishi lozim.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, moliyaviy nazorat tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. **“Davlat moliyaviy nazorati va auditi to'g'risida”gi** qonunni qabul qilish. Amaldagi tarqoq normalarni yagona hujjatga jamlash orqali nazorat organlari o'rtasidagi takrorlanishlarni bartaraf etish va yaxlit huquqiy maydon yaratish.

2. **Ichki audit xizmatlarining institutsional mustaqilligini ta'minlash.** Vazirlik va idoralardagi ichki audit xizmatlarini bevosita rahbar (vazir) bo'ysunuvidan chiqarish yoki ularni tayinlashda Hisob palatasining veto huquqini belgilash orqali ularning funksional mustaqilligini huquqiy kafolatlash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Budjet kodeksi, 26.12.2013 y.
2. O'zbekiston Respublikasining qonuni. “O'zbekiston Respublikasining Hisob palatasi to'g'risida” O'RQ-546-son, 01.09.2019 y.
3. O'zbekiston Respublikasining qonuni. “Auditorlik faoliyati to'g'risida” O'RQ-677-son, 25.02.2021 y.
4. Qozog'iston Respublikasida 2015-yil 12-noyabrda qabul qilingan **“Davlat auditi va moliyaviy nazorat to'g'risida”gi** qonuni
5. Musgrave R.A. *The Theory of Public Finance*. – McGraw-Hill, 1959.
6. Herbert L. *Auditing the Performance of Government*. – Lifetime Learning Publications, 1979.
7. Malikov T.S. *Davlat budjeti*. – T.: "Iqtisod-Moliya", 2021.
8. Vahobov A.S. *Moliya va moliya tizimi*. – Toshkent, 2022.
9. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. – Lex.uz, 2024.
10. *The Lima Declaration of Guidelines on Auditing Precepts*. INTOSAI, 1977.